Наталена Королева

ЗА СВОЮ ГІДНІСТЬ *

Вийнятки зо споминів „Без коріння“

Що „тутешні люди“ подбають про причини, щоб відчужитись, Ноель мала нагоду переконатися саме того ж таки вечора. Приготовившись до своїх лєкцій, попросила дівчина дозволу в клясової дами піти до каплиці, що містилась у долішньому коридорі, біля „гардероби“. Не завжди, але часто в неділю бувала там Служба Божа. Ноель була „захристянкою“ й мала від каплиці ключ.

— А що будете там робити? Приготовлятимете до неділі, чи прибирати?

Ноель, що ніяк не звикла до тутешнього способу розмови — конечно з брехнею, відповіла щиро чисту правду:

— Ні, я тільки хотіла відмовити чотки **. Я вже скінчила свою щоденну працю й приготовилася на завтра.

Клясова дама злегка усміхнулась:

— З вашими чотками можете почекати до неділі. Ви — не черниця. Коли ж не маєте що робити, а читати не хочете, — вивчіть на память початок другого співу з „Gudrun-Sage“. Це не зашкодить вашій німецькій вимові. Ви тут на те, щоб вчитись, а не молитись.

Ноель сумна вернулася на своє місце.

Як, справді, все це неподібне до милого манастиря, до тих предобрих черниць! Аджеж там у кожній вільній хвилині можна було йти до каплиці... Там самі черниці говорили:

— Моліться, діти, коли тільки можете. В молитві — сила, в молитві — й радість. Постійно дякуйте Господеві, що дав вам життя, молодість, здоровя, веселість. Намагайтесь бути, як Божі Ангели, що раз-у-раз „хвалять Господа“.

Піднесла верх свого столика, що інститутки звичайно робили, коли мали якесь інтимніше „заняття“, ніж наука. Глянула на сусідку — Катрю Витовську, що цілком потонула в читання якогось німецького роману. Вона також відділилася від „світу“ щитом, піднесеним догори. Витягла Ноель із кишені чотки, згадавши, що псальмопівець наказує хвалити Господа „на кожному місці“. Манастирським звичаєм хвильку побожно роздумувала, щоб відігнати зайві думки, й почала молитву. З серця немов би спадав порох околишнього життя. Вітрець Божої ласки розвівав хмари й вони злітали ...й у душі дівчини ставало ясно...

---

* Щоб зрозуміти ці вийнятки зо споминів, треба знати, що Ноель (авторка цих споминів), латинського обряду, виховувалася від 5. року життя в манастирі в Південній Франції. Аж в 17. році життя дали її батьки, що проживали в Києві, до відомого київського інституту для дівчат-шляхтянок. Життя у тому інституті описують якраз ці спомини. *Редакція.*

** Вервиця до молитви.

Ноель була вже при четвертому, „радісному“ десятку чоток, коли до кляси ввійшла служниця й подала клясовій дамі малий коверт. „Фрайляйн“ Оттилія прочитала його й зложила свою безконечну роботу. Оглянула своїх „овечок“,— всі сиділи як слід, тихі й смирні, бо з-під ока бачили, що наглядачка ладиться вийти з кляси.

Двері нечутно замкнулися за фр. Оттилією, а кляса враз загуділа. В стелю полетіло кілька книжок. Хтось витягався, позіхаючи, як кіт на лежанці. З другого кутка залунав у півголос чомусь особливо популярний цієї зими романс 77 Denza „Torna!“ (Вернись!), що був, видима річ, в інституті на індексі, а тому дуже улюблений.

Катря швидко вкинула книжку до столика:

— Слухай, — взяла вона Ноель під руку, — мусимо конче до мого нового вірша вигадати музику. Ти тільки послухай, який текст:

— „Є в нас в клясі мопс,
Справжній цвібель-клопс...“ —

І подивилася на Ноель. Та зо спущеними очима продовжувала молитву на чотках.

— Та ти чуєш, що я тобі кажу? — й злегка затермосила сусідку.

Ноель не відізвалась. Тоді Катря, що їй все ще не виходив із голови успіх сьогоднішнього дня, успіх, що ще оточував її голову авреолею, — розгнівалась, що хтось насмілюється не відповідати на її запити:

— Ах ти, лукава єзуїтко!... Медам, — звернулася до кляси — чи знаєте, кого ми маємо в клясі? — Калмицьку богородицю!

Ноель уже хотіла сховати чотки, але Катря вхопила її за руку:

— Почекай ти, святошниця! — й смикнула за чотки. — Покажи свої чари! — І вихопивши чотки, почала ними вимахувати, як трофеєм...

— Катре, лиши, ти ж не розумієш...

Але Катря вже була посеред кляси й наслідувала рухи католицького священика при вівтарі.

— Катре, схаменись, це ж — не забавка, простягла руку до чоток Ноель. — Дай!...

— „Дай“! А як не дам, — то що? Гріх? Чи твій Бог мене покарає? Твій католицький Бог — мені не страшний і нічого не зможе зробити. Дивись, де Він?

Вона кинула чотки на підлогу й уже піднесла ногу, щобнаступити на них. Та ж у ту мить сталося щось зовсім небувале в інститутських стінах: Ноель скочила, в повітрі майнула піднесена рука з тремтячими пальцями й ляснув дзвінкий удар по Катриній щоці. Ще за мить голосний поличник повторився. Глибока тиша проковтнула ніби з одних грудей вилетіле напів-здушене зідхання. Кляса завмерла.

Катря хитнулась, підвела руки й, затуливши ними своє обличчя, хитнулася вдруге. Ноель нахилилась і піднесла чотки, здмухнула з них порох, поцілувала й сховала до корсету. Стояла сама серед кляси: всі товаришки відсунулися від неї. В цей мент відчинилися двері: входила фр. Оттилія.

— Nun, meine Damen, was ist's für Circus? (То ж як, мої пані? Що ж це за цирк?)

Піднісся несміливий голос і впав, заломившись...

— Що ви наробили? Що сталось? — і взяла Витовську за плече. Та похилилася й істерично заридала.

— Що сталось? — Фрайляйн Оттилія шукала хвильку очима й затримала погляд на Варварі Шиковській: — Шиковська, говоріть, що трапилось, — наказала твердо.

Варя без вагання відповіла:

— Лячерда дала Витовській ins Gesicht — і для ясности переклала: — „По морде"...

Знову сталось щось, що майже не траплялося в інституті: товаришка відразу доносила начальству на іншу товаришку, хоч сама не зазнала особистої шкоди чи прикрости. Клясову даму залив пурпур мало не до фіялкової відтіні:

— Schweigen Sie! (Мовчіть!) — Як вам не сором таке казати?! Такі вирази! Фуй! — і повернулась, тримаючи заплакану Витовську. — Невже це, дійсно, правда? — запитала в усієї кляси.

— Так, так! — хором відповіли товаришки. Ми всі бачили! Вдарила її двічі по обличчю.

В музиці цього хору можна було вичути ненависну ворожість до „чужинки", образу „за свою" й повну солідарність із нею. На думку всіх, жертвою була Катря, бо ж без уваги на все, — вона так усіх бавила сьогодні від ранку, а тепер плакала голосно й жалісно. Ноель же була „ворог", особливо ж тому, що мовчала, мала зовсім спокійний вигляд і не показувала своїх душевних переживань.

— Ви так зробили? — запитала клясова дама у Ноель.

Але поки та встигла отворити уста, всі закричали й загукали:

— Так, так... Ми ж кажемо. Ми — свідки...

Німкеня, що напувала Катрю водою, навіть обурилась і гукнула на них різко:

— Мовчіть ви... „товаришки"! — додала іронічно. — Ви вдарили по обличчю свою товаришку?

— Ударила. Двічі. І... зроблю це кожному, хто буде так поводитися, як вона... — Голос Ноель не тремтів, не мав верескливих роздражнених тонів. Був сухий і різкий.

Німкеня підвела очі до неба й, не питаючи про причину, промовила:

— Відведіть її до шпиталю, — віддала Катрю двом опікункам. Хай їй там дадуть заспокоюючих крапель. — Ви ж усі — ані слова, доки не повернусь. — А ви — звернулася до Ноель,— прошу зо мною до директорки...

„Слідство" у директорки закінчилося наказом, щоб Ноель не сміла виходити зо своєї шпитальної кімнати, ані на лєкції, ані показуватися „на горі".

Поспішно скликали професорську конференцію, щоб осудити такий нечуваний в історії інституту вчинок. Всі знали наперед вислід конференції: без найменшого сумніву, що Ноель „виженуть, як собаку", без права вступити до подібної установи в російській імперії...

*

Вранці Ноель почувала себе вязнем: не сміє йти, куди інші, робити те, що інші. Навіть слухати лєкцій, що є її повинністю й рацією перебування в цих гнітучих стінах — і те їй заборонила директорка. Огортав дівчину великий неспокій і досада. Читати не хотілося, бо думки втікали поза книжку. В душі наростала гіркість і образа, бо ж була приневолена мовчки й покірливо триматися явно несправедливого присуду, не маючи змоги протестувати, ані ніяк інакше реагувати. Мовчати в покорі привикла вона в манастирі, одначе відчувала велику ріжницю: там це робила в імя Господа, тут же фактично — проти Господа, з почуттям, що зла, дужча воля панує над нею.

Зайшла старша сестра.

— Сестро, дозвольте мені піти до каплиці.

І сестра, як раніш клясова дама, спочатку здивувалася.

— А чого ж до каплиці? Служби ж Божої там не правлять. Чи може щось хочете привести до порядку?

Ноель звела додолу очі. Пояснювати? — А як не зрозуміє й вийде знову якась прикрість? Сказати неправду й запевнити собі вступ до Божої каплиці брехнею?

Глянула на Юлію Миколаївну. Зустрінула добрий погляд її виблідлих очей, що глибоко запали під важкі повіки.

— Так, Юліє Миколаївно. Служби там нема, але ж я хотіла б привести до порядку... свої думки й свою душу...

Старша сестра погладила її по рамені.

— Тільки накиньте теплу пелєрину: там може бути холодно.

Ноель не замкнула дверей каплиці на ключ, бо ж хто міг сюди увійти? Зробила глибокий поклін перед вівтарем, а потім пішла поглянути, чи не просохла земля в боднях із лаврами? Розправила фалди вівтарного покривала, з маленького притулища, що служило за закристію, винесла рушник і постирала вікно та лавки, де міг бути порох. Ходила помалу, нечутними кроками, призвичаєна до тиші святинь. Порядкувала, немов вернулася додому, в якому не була довгий час. Думкою ж полинула у „свій" манастир, де жилося їй так спокійно під Божим поглядом у ніг Мадонни. Згадала слова, що їх говорила їй мати наставниця, коли вони розлучалися:

— В хвилину, коли відчуєш самітність і тягар життя, — кожен бо з нас має ці „Гетсиманські хвилини"! — біля підніжжя вівтаря знайдеш у молитвах усіх нас. І тоді твій тягар облегчиться,

бо ж розділиш його між нас. І самітність твоя не буде така мертва. Бо ж згадаєш, що на землі існують близькі тобі душі...

Ноель сховала обличчя в долоні. Молилася довго, забувши про час.

Чиясь мяка рука спочила на її плечі й привела її до притомности. То прийшла сестричка Аліна. Схилилася над Ноель співчутливо й дивилася на неї ніжним поглядом. Той погляд схвилював дівчину, їй захотілося відповісти такою самою сердечністю. Обережно взяла сестру за руку й притягла до себе. Сестра впала навколішки й перехрестилася широким „православним" хрестом.

Нагорі саме задзвонили на полудне.

Ноель почала вголос відмовляти „Angelus" (Ангел Господній), але ж Аліна вже знала значіння цієї, хоч і чужої їй, молитви, бо ж часто за часом сходили на ті теми в розмові з „манастиркою". Невідомі речі цікавили молоду сестричку, вона залюбки приглядалася до латинських молитовників, гарних ажурних образочків, знала й про „Ангелюс", бо бачила, як Ноель припиняла працю або читання, коли вітер теплими осінніми вечорами заносив у відчинені вікна голос дзвонів католицького костьола.

Тепер і їй схотілося виявити інтимніше свою симпатію до цієї своєї напів-приятельки, й у каплиці прозвучали, мабуть вперше від її збудування, слова словянської молитви:

— „Богородице Діво, радуйся..."

Але духова тиша, що огорнула дівочі душі в каплиці, довго не тривала, бо по обіді покликали Ноель до директорки.

„Мала нарада" директорки, інспекторки та двох клясових дам ухвалила, що цю „пренеприємну історію" треба „замняти". А це могло б статися, коли б Лячерда перепросила Витовську й з нею помирилась.

Почувши це, Ноель відчула, як кров залила їй обличчя й шию. Цілий потік різких, твердих слів обурення вже був би ось-ось полився з її уст, але вчас отямилась і зрозуміла, що це безпотрібне, зайве й недоцільне.

Згадала татові слова: — „Твоя зброя — не сварка й не різкі слова". Тому просохлими губами тільки відповіла одним словом: Ні.

— Не перепросите? — піднесла круглі брови директорка.

Бездітна й ще досить молода вдова по високому петербурзькому достойникові, графиня Муравйова не мала найменшого поняття про виховання дітей або про психіку доростаючих дівчат. Вона вважала за хрест, посланий їй суворою долею, що завдяки протекції своїх впливових батьків стала директоркою інституту.

— Ніколи! — сказала дівчина. — Я зробила так не в запалі, а в повній свідомості, що огидний чин мусить бути покараний негайно.

— Яка страшна впертість, хоч і потиху зідхнула мадам Рапне.

— Ні, це не впертість, а жахливий фанатизм! — поправила її директорка. А повернувшись до Ноель, промовила сухо:

— Ідіть до своєї кімнати. Ввечері відбудеться спеціяльна конференція і... ви напевне будете викреслені з числа наших вихованок.

*

За довгим столом, що був накритий зеленим, аж до підлоги звисаючим сукном, засідала у великій залі під царськими портретами спеціяльна конференція. Директорка — у своїй промові, переплітаній неминучими для неї — „звичайно“ та „ви ж самі розумієте“, — рішуче домагалася, щоб негайно віддалити „небезпечну“ вихованку. Завзято підтримувала ту думку й мадам Рапне. Німкеня ставилася до тієї справи невтрально, бо за своє найважніше завдання вважала навчати німецької мови. Інспекторка * завжди схилялася до думки вищих, себто директорки, бо ж саме її становище вимагало однозгідности з директоркою.

Але на конференції були не самі жінки. Покликали і двох катехитів: католицького й православного, щоб помогли вирішити, наскільки мотив вчинку Ноель був релігійний. Одначе обидва катехити трималися обережно й здержливо, бо, мовляв, які ж там можуть бути поважні питання між дітьми?

Вони радили знайти якийсь спосіб, щоб дівчата замирилися та щоб „не виносити сміття з хати“, бо памятали погрози Ноелиної мачухи, що вона готова деякі справи порушити в пресі. На нараді були приявні ще й Настася Максимівна й Юлія Миколаївна. Та про їхню думку ніхто не питався. Мав сказати ще своє слово інспектор, професор Малінін, що довго мовчки слухав. Тепер він підвівся й заговорив стривоженим голосом:

— Мені здається, що ми не можемо знайти винуватого й того, кого слід віддалити, якщо треба когось віддаляти. Можна б запропонувати такий вихід: віддалити обох і забути про подію. Це було б найпростіше і найменш справедливе. Але ж ми навчаємо наших вихованок поступати інакше й вимагаємо справедливости у їх поведінці. Тому справа набирає ширшого, засадничого значіння і в першу чергу торкається питання, чи ми виховуємо як слід „шляхетних панночок“, коли в стінах нашої установи можуть траплятися факти, що не мають нічого спільного ні зо шляхетністю, ні з вихованням взагалі? Панночки наші, мадам, мають свої світогляди, свої переконання й свої ідеали...

— Василю Миколаєвичу, які ж там можуть бути переконання у 17—18-літніх дівчат? Що бо ви! — запитала інспекторка.

Професор глянув на неї з-під навислих, сивих брів. У його вузеньких, трохи монгольських очах блиснула іронічна усмішка.

— Ті переконання, які в 20 літ вони передаватимуть своїм дітям, ті переконання й засади, яких ми їх тут навчимо чи до яких спрямуємо їхній розум і душі. Хто ж у 18 літ не має ідеалів,

---

* Щодо свого становища нижча, як директорка, а не навпаки, як це є в сучаснім шкільництві. *Ред.*

той не матиме їх і в 30. Не дурно ж „малороси“ говорять: „Чого Івась не навчився, того Іван не зможе“.

— Та це ж не студенти університету! — кинула мадам Рапне, підкреслюючи тим, що професор звик мати до діла зо своїми студентами в університеті та в духовній академії.

Малінін злегка прижмурив одно око, що робив раз-у-раз, коли хтось говорив йому очевидні нісенітниці.

— Саме тому, мадам, що це не студенти, котрим у житті часто треба буде забувати на юнацькі ідеали та переконання, саме ж тому, що від нас виходитимуть дружини тих студентів і матері, що виховуватимуть молоде покоління, — я мушу якнайгостріше виступити проти висловлених тут пропозицій. Коли умовини життя у нашій школі не забезпечують вихованкам непорушности їхніх релігійних переконань, на превеликий жаль, їм не залишається нічого іншого, тільки боронитися так, як це зробила мадмуазель Лячерда. А якщо тут конечне хочуть когось віддалити, то — на мою думку — треба віддалити всіх нас...

Дами аж сплеснули руками. Але професор виголосив ефектовну промову, в якій згадав і Святого Миколая, що мусів ужити „відповіди жестом“ проти богохульників і зневажників віри, саме, як говорить історія, „одведе Арія мало рукою“.

Промова інспектора охолодила запал дам, а підбадьорила духовних. Підкинула своє слово й Юлія Миколаївна. Ноель залишили й надалі в інституті, навіть без жадної кари, немов нічого й не сталось.

*

Коли Ноель вступила в клясу, її обсипали колючі погляди. Кожна товаришка мала вже приготований запит, але ж фрайляйн Оттилія вже кликала:

— Увага, мої дами! Я починаю. — й дала тему вранішньої праці — „Лист додому“.

Дівочі голови посхилялися над білими аркушами: почався звичайний день. Розмірений, поділений на чвертьгодини. Одноманітний, як будень в острозі.

На перерві ніхто не підійшов до Ноель: кожна мала працю й показувала, що вийнятковий і неприємний інцидент вона основно забула. Але цю німу змову перервала темпераментна Марія Федорівна, вчителька танців, ексбалєрина (її значіння збільшалося з кожним днем). По вечері, через піввідчинені двері вона покликала:

— Мадмуазель Лячерда! — й, почувши звичайну відповідь: présente! (присутня), — вона вигукнула з видимою полегшою: — А-а! Нарешті! Я вже гадала, що тебе до Петропавловки* відвезли. Ну, йди хутчій, ти, Екклезіє Мілітанс!

Кляса мовчки прийняла жарт, хоч при появі ексбалєрини звичайно всі обличчя незмінно ясніли усміхом. Відомо було всім,

---

* „Петропавловська“ цитадель в Петербурзі, куди висилали найбільших політичних злочинців. Сидів там і Т. Г. Шевченко.

що Марія Федорівна охотніше втратила б дар слова, ніж прогаяла б зручний мент, коли можна було „вліпити“ влучний дотеп чи сказати ущипливе мотто.

Ноель не змінила виразу обличчя, також без усміху пішла за балєткою. Ледве вийшла за двері, як Марія Федорівна взяла її під руку:

— При мені можеш не робити виразу Веляскезової „Інфанти“. Я бо знаю, душе моя, що на Святій Руси без мордобою обійтись не можна, хоч-не-хоч. — Вона нахилилася до вуха учениці й майстерно продеклямувала бунтівливий вірш князя Вяземського: Бо ж...

„В Росії чтут Царя і кнут“...
„Что сєна клок — то віли в бок...
„А без побой вся Русь хоть вой*
„І пропадаєт і упадаєт“.

— Запевняю тебе, що коли ти тут житимеш, то це не буде востаннє. А на індичок не звертай жадної уваги. Важне ж: ніколи й ні перед ким не плач.

Але небезпека викинення з інституту немов навмисне вже знову чигала на Ноель...

Нарешті надійшов „великий день“ цариціної візити.

— Вже тут! У Києві,.. Завтра — у нас!... — елєктричною іскрою пробігало по інституті.

Але тому — „завтра“ мало хто вірив: чекали й сподівались, що імператриця може зявитися кожної хвилини. Все ж таки всі скамяніли, коли вранці до великої залі, саме як усі вихованки зійшлися на вранішню молитву, несподівано наростіж відчинилися двері й увійшла незнана група осіб.

Попереду йшла невисока, а навіть мала дама, зачесана по старомодньому з безліччю дрібних кучериків на передній частині голови („з гривкою“), в цілком скромній чорній, шовковій сукні, з однією бранзолєтою поверх рукава. За нею два високі, стрункі й гарні молоді старшини в гвардійському однострою, а потім знаний і дуже люблений інститутками, старий, вже трохи згорблений, високий і худий, як тичка, граф Протасов-Бахметієв, начальний інспектор усіх установ „імператриці Марії“, до яких належали й дівочі інститути.

За тією групою шелестіла парадним шлєйфом інститутська директорка, дзеленчав острогами полковник Унгер, і тільки інспектор, професор Малінін, ступав зовсім, як звичайно, злегка коливаючись, неначе йшов до кляси на свою щоденну годину.

Кортеж продефілював між каре — клясами інституток, що низько, куртуазійно „поринали“ в глибокому реверансі. Хвилею, починаючи дзвінкими голосками найменших, пролітало рядами аж до кінця залі урочисте привітання, скандоване окремими складами:

---

* Значить: хоч вий.

— Nous a-vons l' hon-neur de sa-lu-er Vo-tre Ma-jes-té Im-pé-ri-ale! (Ма-є-мо честь ві-та-ти Ва-шу Імпе-ра-тор-ську Ве-личність!)

Цариця відповіла тільки мовчазним похиленням голови, а ставши під портретами царів, тихенько промовила кілька слів до директорки, а та дала знак:

— Commencez! (Починайте!)

„Дежурна", хвилюючись, почала вранішню молитву.

Весняне сонечко весело заглянуло у вікна. Його проміння тремтіли й перескакували золотими „зайчиками" по паркетах. Можливо, що ті „зайчики" через асоціяцію підсунули котрійсь із дівчат подібну думку. Й незабаром, зненацька поміж соняшні „зайчики" стрибнув білий, скручений з хустки. Стрибнув весело й задерикувато тай упав, мало не діткнувшись ніг імператриці. Без уваги на жах, що охопив усіх інституток, а ще більше — їхніх управителів та вихователь, почувся придушений посміх. Цариця приклала до короткозорих очей шкла далековиду й, нагнувши голову на один бік, приглядалася до кинутого їй подарунку. Стало ще смішніше, як і звичайно буває в таких випадках напруженої урочистости та серіозности. Один із гвардійських старшин, що стояв за нею, зробив пару кроків, нагнувся й підніс білий предмет. На його обличчі розцвіла приязна усмішка. Ставши знову на своє місце, кинув він лагідний погляд на першу клясу, звідкіля вискочив той „зайчик". „Дежурна", тяжко віддихаючи, скінчила нарешті молитву. Імператриця промовила по-французьки кілька слів до інституток, а потім почала розмову з директоркою. Старшина — був це один із великих князів (архикнязів) — підійшов до першої кляси, тримаючи за кінчик — „вушко" зайчика-хустки.

Кому належить цей предмет? — запитав він ввічливо.

Клясова дама вже була біля нього й солодко вияснювала та просила вибачення. Ноель почула придушене зідхання й глятула в бік: її сусідка Варя Шиковська стояла біла, як крейда, й уже була готова зомліти; в розпуці міцно стискала зложені „коробочкою" руки, що теж були білі, немов мармурові. Ноель зауважила, що її пальці-мізинці „творили хрест" — кабалістичний знак, що, як вірили інститутки, віддаляв усяке неминуче нещастя й близьку небезпеку. Але кабалістика в цім випадку не могла мати успіху, бо зараз клясова дама візьме зайчика, розгорне хустку й побачить „нумер", що належить тільки одній вихованці й не повторяється від 1-го до 365-го.

Ноель ще раз глянула на Варю, а в голові мигнула іскорка — „яко же і ми оставляєм довжником нашим"... — Ноель цілком спокійно виступила з ряду;

— Si Votre Altesse Impériale veut me permettre... (З дозволу вашої імператорської величности...)

Архикнязь, все ще тримаючи за кінчик міцно скручену хустку, елєґантно подав її Лячерді, цокнув острогами й чемно уклонився... Варя була врятована, але Ноель ще не встигла

всунути хустку в кишеню, як імператриця зо своїм почотом зупинилася біля неї й з ласкавою усмішкою розглядала її через далековид.

— Ви, бачу, дитино моя, в дуже доброму настрої, — сказала вона по-французьки, з легкою іронією, але Ноель з місця відкинула спрямований удар:

— Було б неввічливо, мадам, мати недобрий настрій, вітаючи імператрицю.

Директорка захлиснулася власним віддихом, почувши слово „мадам", яким дівчина звернулася до монархині наче на глум. Мабуть і цариця звернула на те увагу.

— Скільки ви років в інституті? — запитала вона сухіше.

— Перший і останній.

— А де вчилися раніш? В якій школі?

— В манастирі Notre-Dame-de-Sion на півдні Франції.

— Ви — росіянка?

— Ні, мадам!

Цариці, видко, трохи відлягло. Вона діткнулася кінцем далековиду до хустки.

— А яке значіння має у вас цей предмет? Чи то забава, чи, може, якась ворожба?

Але Ноель уже не встигла відповісти, бо поза її плечі висунулася вже графиня Муравйова й почала „замилювати очі" несподіваною імпровізацією.

— Ваша імператорська величносте, у наших дітей є багато забобонів... принесених здому до школи. І ця грашка з хусточкою — це щось на взірець parte-bonheur-a* якою вони часто бавляться,... особливож вітаючи тих, хто вперше вступає в стіни інституту.

І хоч сказане — була очевидна нісенітниця, імператриця вдоволилася поясненням та з „милостивим уклоном" пройшла зо своїм почотом далі.

Але мабуть великий князь не йняв віри словам директорки, й проходячи далі, з отвертим усміхом покивав пальцем Ноель. Інститутки присідали в низькому реверансі: Nous avons l' honneur de Vous saluer Votre Majesté Impèriale — стелилося за царицею аж до дверей.

Ледве замовкло останнє слово офіціяльного привітання, як дві клясові дами, дежурна й не дежурна — вже вродилися коло Ноель:

— Нечувано!

— Безсоромно!

Ноель спокійно, не поспішаючи, розгортала хусточку й так само спокійно сховала її в кишеню, але, на всякий випадок, глибоко, під свою. Тоді підвела очі на клясові дами.

— Що саме трапилось? — запитала цілком лагідно, але ніздрі її зовсім явно тремтіли й вона ледве панувала над собою.

Клясові ж дами говорили обидві разом:

---

* Талісман, що приносить щастя.

— Як?.. Вона ще питається! Та ж цьому нема назви... Ваша поведінка непристойна... Яким правом ви осмілилися заговорити з великим князем? І потім — це „мадам". Це ж така грубошкурість. — Як можна, як можна?

Ноель затисла кулаки й крізь зуби, що зачинали цокотіти, промовила:

— Мадам Рапне, ви цілком зайво хвилюєтесь: поперше, пані директорка вияснили імператриці, що я це зробила з пошани до неї; подруге, кожній королеві й імператриці Франції завжди говорилося „мадам", так само, як говориться навіть до Матері Божої? Ви ж бачили, що імператриця це добре знає. Тому я й спитала вас: що саме трапилось?

— Але ж, а-але ж це вам — не Франція. А цариця — імператриця всеросійська.

— Одначе ми ж говорили по-французьки...

— „Ми"... „Говорили"... Це ж просто нечуване!..

Але що саме було для мадам Рапне „нечуване", не довелось довідатися, бо в залю вернув граф Протасов-Бахметієв із інспектором Маліиіном.

Притримуючи при боці кавалерійську шаблю, вийшов граф на середину залі:

— Медам, — звернувся він до інституток, — Її величність доручила мені повідомити вас, що ввесь час, поки вона буде в Києві, тобто три дні, в інституті лекцій не буде. — Весело усміхнувся: — Вдоволені монаршим дарунком?

Дівчата радісно шепотіли між собою. Вони добре знали, що старий граф з засади повідомляє тільки про речі приємні, бо ж він постійний і певний їх оборонець та заступник у всіх випадках інститутського життя з його неминучими й безнастанними конфліктами.

— А другий дарунок імператриці, це те, що вона буде у вас на балі. Та й не сама, — знову весело усміхнувся граф, — але з її дозволу за партнерів будуть вам кадети!

В задніх рядах хтось не витримав і посипалися бодай здержливі оплески. Старий царедворець глянув у той бік і промовив:

— Приємно бачити прояви патріотизму, виявлені в формі любови до будучих оборонців Батьківщини.

Тепер уже дівчата не втрималися і щирий сміх пролунав по залі.

— Не все ще, медам! — Впродовж цих трьох днів ви всі будете діставати по бомбонєрці цукорків. Від імператриці...

— Ні, від вас, графе! — вирвалося кілька голосів. — Знаємо!.. Дякуємо! — цілком іншим, як при вітанню цариці, повним і непримушеним хором озвались усі вихованки. Бо всі знали, що коли приїздить на інспекцію граф Протасов, кожна дістає по півфунта найліпших цукорків, запакованих у гарні бомбонєрки, від найславнішого в Києві цукорника — „Жоржа" (француза Берто). Але тепер граф замахав руками:

— Від мене — буде окремо. А це — від імператриці.

Потім підійшов до рядів першої кляси.

— Як зветесь, неустрашлива й забобонна амазонко? — усміхаючись, запитав він у Ноель?

— Ноель Лячерда, ексцелєнціє.

— Медина-Челі? — здивовано промовив граф. — Може, донька Адріяна Адамовича?

— Так, це — мій тато, ексцелєнціє!

— Так отсе ви така, благородна чужоземко! — Простяг він до Ноель руку. — Знаю вас тільки з фотографій, от такою — він показав рукою на метр від підлоги. — Тепер не пізнав! От, час біжить... А чи ж тато подорожують, чи вдома? І здорова, так само, як сподіваюсь, і belle-maman?

— Дякую. В Києві й здорові, ексцелєнціє!

— Конче намагатимусь їх відвідати! Dites leur mes amitiés! (Привітайте їх від мене).

Граф ще раз стиснув Ноель руку й вийшов із залі.

Приятель інституток цього разу став міцним щитом для Ноель. Хвиля обурення й загроз розплилася, але... це все ставало просто фатальне, — ще того ж вечора трапилася нова причина, щоб викинути Ноель із інституту...

Після програмових точок — співів, танців, деклямацій, що ледве вмістились у програму вечірки, подали чай. Тим часом велику залю перетворювали на балеву: стільці уставили попід стіни, естради зсунули під портрети: там приготовили місця для цариці та її почоту. На хорах розташувалися дві орхестри.

Інститутки, що брали участь у програмових точках, не передягалися потім у свій однострій, бо мали дозвіл лишитись у декоративних костюмах до кінця вечірки. Тому за чайним столом серед білих пелєринок та гладенько прилизаних голов, видко було й пишні напудровані зачіски „рококо". Дзвонили між ними циганки дукачами, мигали розкішні еспанські мантилі й коливалися московські очіпки — „кокошнікі".

Гості й батьки та кревні інституток сиділи окремо. Підходити до своїх — „запрошених" можна було тільки тоді, коли вже почнуться танці. На жаль, цього разу танці не обіцювали великої приємности, бо ж якась непередбачена причина саме в останній мент перед балем перешкодила кадетам: їх на баль не пустили. Доводилось вдоволятися професорами, з яких танцювали тільки два, та „братами" й „кузенами", яких інститутки мали чомусь завжди багато й чомусь майже тільки — військових людей. Такі „брати", відповідно до інститутських приписів, не сміли зявлятися самі, а тільки „з родиною". При цьому обовязково мусів бути приявний ще й якийсь старший родич, або тіточка, які посвідчили б, що справді цей блискучий адютант генерального штабу, або елегантний „ахтирський" блакитний чи „бужський" драгун є брат чи кузен панночки, що його запросила на баль.

Нарешті з хорів залунали урочисті звуки польонезу. З рисункової залі відчинилися двері наростіж, а коло них завмерли

палацові льокаї в лівреях та білих панчохах. Цього вечора служили гостям не інститутські служниці, а випозичені льокаї з київської царської палати.

До залі походом вступили гості й інститутки. В першій парі київський генерал-губернатор, що провадив царицю. За нею великі князі — вели дами з її почоту. Граф Протасов провадив директорку; здавалося, що він веде „за ручку" свою доньку. Кругленька, рожева, виглядала вона ще менша при величезній постаті старого офіцера, що мав цілком воскове, біле обличчя. За почесними гістьми йшли інститутки, спочатку — костюмовані, потім — „звичайні".

Навіть найменші, так звані „седмушки", бо з сьомої кляси*, намагалися граціозно вигинатися, ступаючи до такту.

Попровадивши царицю до імпровізованого трону, генерал-губернатор глибоко їй поклонився й став біля того престолу. Поруч групувалися великі князі й усякі військові мундири високих рант. Дами ж посідали на приготовані під стінами канапи. Інститутки підходили до цариці парами, кланялися й розходились одна — направо, друга — ліворуч. Коли вклонилася й розійшлась остання парка семачок, — з хорів полилася ніжна мельодія вальсу: почався баль.

Відблиски безлічі свічок у трьох дзеркалах (електрики в інституті тоді ще не було) миготіли тільки хвилину в блискучих, як скло, паркетах. Нарешті сяючий золотом царськосельський гусар вклонився княжні Каратовій, а блакитний „бужець"** заточив Ізу Метингер.

Клясові дами пильно стежили, щоб дівчата — та їх партнери не промовили до себе ні слова. Коло кожної „синиці" зо старших кляс, праворуч і ліворуч сиділи „архангели": їх ролю сповняли нетанцюючі інститутки.

Коли суворе око недрімного Аргуса помічало найменше нарушення дисципліни, „архангел" відразу діставав наказ „нагадати про можливість вигнання з раю".

Ноель у чорному еспанському костюмі й гарній мантилі на високому гребені зачіски відійшла від своєї групи костюмованих товаришок і сіла в амбразурі вікна, схилившись у затінку великого лавра. Їй не хотілося танцювати. Світла й балева музика настроїли її мелянхолійно. Тут і урочисті веселощі переплітали „казенщиною", за кожен природний відрух душі вже грозила кара, зо всіх кутків дивилися „недрімливі очі", що фактично пильнували не того, щоб усі поступали згідно з установленими приписами, а чигали, щоб до когось причепитись, присікатись, щоб не на виннім, а тільки на необачному забудькові зірвати свою сердитість і помститись. І знову жагучою тугою відізвався голос Півдня...

Мрії підхопили Ноель і понесли, як розгойданий човен без

---

* У тому інституті 1-ша кляса — це найвища, а не навпаки. *Ред.*

** Драгун „бужського" полку. *Ред.*

стерна. Згадки, симпатії, казкові образи й вимріяні бажання сплітались у букети, що мають стати дійсністю в прийдешньому, в якомусь невідомому ідеальному світі. Як часто вже її картали за те, що шукала тих ідеальних світів, „де б не обсипались троянди й не відлітали б прекрасні сни"! А в душі, мов срібні струни, вигравали Ростановські вірші:

Seul, le rêve intéresse (Лише мрія цікава,
Vivre sans rêve qu' est-ce... Як жити без неї?)

Вигравали й дзвонили, мов ніжні емайлеві кампанулі на блакитних левадах. Тому відразу вона навіть не зрозуміла, коли перед нею також ніжними дзвониками задзеленчали старшинські остроги. Підвела голову й побачила перед собою високу постать великого князя, що саме їй вклонявся. Він, справді, був дуже „великий" на зріст, що аж вразило Ноель, коли вона також устала й вклонилася низьким „двірським" реверансом:

— Altesse Impériale, veuillez me permettre de vous remercier. (Ваша високість зволять дати мені змогу подякувати...)

— J'attendrai, Mademoiselle, que vous vous reposiez. (Я зачекаю, аж ви відпочинете).

— Я не втомлена, ваша високости.

— Alors?.. (Отже?..)

— Votre Altesse est bien trop grande pour moi. — (Ваша високість — надто великий для мене...)

Архикнязь, усміхаючись, оглянув справді маленьку й щупленьку дівчинку й щиро додав:

— Якщо тільки в цьому причина, то я, з вашого дозволу, спробую зменшити свою „великість", — підкреслив він, що зрозумів двозначність виразу й, повертаючи стілець до Ноель, продовжував: — Посідаємо, а на стільцях не буде майже зовсім помітна ріжниця між нами.

Ноель відчула на собі зміїні погляди всіх клясових дам. Це по-діточому розвеселило її. — „От, цікаво, що ж ви тепер чинитимете?" — спалахнуло в голові лукавою іскоркою, хоч і було трохи ніяково сидіти оттак на перехрестю поглядів зацікавлених інституток та зіритованих осіб із інститутського проводу. Крім того була трохи розгублена, що з нею вперше в житті поводився хтось, як із дорослою „дамою". До всього ж і той „хтось" був не якийсь там пустотливий юнак, як ті хлопці, що з ними бавилась і танцювала вона на безпретенсійних „sauteries" („стрибаннячках") з товаришками у Франції. Ні, той, що сидів тепер проти неї, прийшовши напів із запрошенням, напів із наказом був великий князь, тобто ближчий чи дальший кандидат на монарха цієї легендарної країни, що для Ноель видавалася не менш таємна й загадкова, як Китай або Індія. Тож, щоб скрити непевність, дівчина розгорнула своє еспанське віяло, а тим часом великий князь „бавив її розмовою":

— Мені здається, що сьогодні вранці — ви мали костюм, навязував він мову до жесту дівчини. — Тепер же ви у справжній

одежі. До вашого танцю й до жесту віяла цілком годиться кастилійська гордість, якої ви не намагаєтесь ховати.

— Гордости не ховають, ваша високосте. Її тільки схиляють і то... лише перед Богом.

Архикнязь підвів здивовані очі:

— І відповідь ваша, як із Кальдерону! Дозвольте спитати: звідкіля це у вас і яким дивом ви — серед нас?

— Тут — певно, що з волі Божої. А що ваша високість добачує в мені щось кастилійське — нічого дивного: в гербі моєї родини є й кастилійські вежі.

За хвилю обоє вже розмовляли справді цілком по-приятельськи. Великий князь багато подорожував. Особливо любив Південь Европи. Цікавився Наваррою й басками. Бачив Елізондо— край героя Меріме, знав легенди про Мадонну з Ельче. Жвава й цікава розмова продовжалася. Підводячи вряди-годи очі на свого співрозмовника, зауважила Ноель, що коло них уже не перший раз пройшла вщерть налита жовчю мадам Рапне. Обличчя її палало, губи тремтіли й шепотіли напевно не молитву. Та ж підійти не відважилась, зробити уваги не посміла, дарма, що так демонстративно були нарушені непорушні приписи інститутського життя й звичаю. Аж уже після балю, коли Ноель підійшла попрохати дозволу піти до своєї кімнати, клясова дама „білим голосом", повним безсилої сердитости, проскреготала:

— Можете йти, куди бажаєте. Запамятайте тільки одне: коли нарешті не буду приневолена бачити вас, поставлю свічку в церкві, або навіть у вашій каплиці...

Другого дня, коли після обіду роздавали інституткам по клясах цукорки від цариці та графа Протасова, швейцар „Жозеф" приніс завитий у шовковий папір величезний букет і подав його фрайляйн Оттилії. Дівчата нашорошились.

Тим часом німкеня обережно розвивала папері. Прекрасні темно-червоні й золотисті троянди виглянули з обгортки. З-поміж них випав довгастий незаліплений коверт. Інститутки поглянули на Ізу Метингер, що стояла червона аж до сліз, покірливо похиливши гарну голівку додолу. Для цілої кляси не було таємницею, що берюзово-блакитний однострій її „кузена" викликував цю доповняльну барву на гарному Ізиному личку. На нещастя саме в цей мент до кляси вступала директорка.

— Є адресатка в клясі? — запитала вона й схилилася над запискою, яку для контролі саме вийняла з коверта фрайляйн Оттилія. Обидві прочитали підпис і зміст. Німкеня зарумянілась і усміхнулась, а директорка ледве помітно знизала плечима.

— Сватають тьотю Отю! — півголосом прошепотіла Богданова. Інститутки ледве стримали сміх.

— Фрайляйн Медина-Челі! — покликала тим часом німкеня. і, передаючи Ноель букет, записку й коверт, — голосно й урочисто промовила:

— Його високість великий князь Романов посилає вам квіти.

Графиня Муравйова мовчки вийшла з кляси. Ноель схвилювалась і коверт вислизнув їй з руки. З нього випав листок твердого картону, із золотим обрізом. На ньому був напис: A la Castillane exilée. (Кастилійці на вигнанню). І підпис — тільки хресне найменння...

Володимир Залозецький

В. ЛИПИНСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК

Змалювати кількома рисами силюету Липинського як історика — річ дуже приваблива, але не легка. Трудність саме в тому, що Липинського як історика можна відчути тільки у звязку з цілістю його завершеної індивідуальности та повнотою його особистости. І тут нагадуються слова Момзена: „Як мистець все може малювати, тільки не досконалу красу, так і історик повинен, — коли раз на тисячу літ зустрічає досконале, — про це хіба тільки мовчати".

Зрозуміє це кожний, хто читав „Україну на переломі", — не переборщимо, коли скажемо — цей архитвір української новітньої історіографії, що переміняється під руками мистця-історика в могутню епопею української новітньої історії. Тут усе таке безпосереднє і так приковує до себе читача й формою й змістом, що всяке холодне міркування та аналіза, це наче обниження вартости та профанація цього мистецького твору.

Якраз одна з найважніших рис історичних творів Липинського, що відразу впадає увічі, це чисто мистецька безпосередність у відтворюванню історичних подій. Твердимо — мистецька безпосередність, бо власне воно споріднює творчість Липинського з найвизначнішими всесвітніми мистецькими творами. В тому чисто мистецькому переживанні епопеї української новітньої історії в „Україні на переломі" якраз увесь привабливий чар того твору.

Могутньою уявою відтворені тут історичні постаті, ці неугнуті в своїй твердості та непохитності провідники, що поривають нас сміливістю задумів та риском життя, коли йде про останні ставки.

Вміти оцінити велич тих людських починів, спертих на сильній вірі в ідею та упадок тих діл, спричинений малістю й нікчемністю епігонів, воскресити з проникливістю психольога мертві постаті й поставити їх на суд історії, зобразити їх чини на тлі розбурханих та грізних хвиль української масової стихії — все те виявляє неабиякого мистця.

Але те мистецьке змалювання бурхливих часів на Україні далеко не вичерпує значіння цього твору. Великий історик виступає тут у цілій своїй повноті.

Спробуймо схарактеризувати Липинського як історика.

Всі історичні твори Липинського творять одну, замкнену